

УДК 7/62:77

МЕДІА-АРТ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО ЕКРАННОГО МИСТЕЦТВА

кандидат філософських наук, Ландяк О. М.

Харківська державна академія культури, Україна, м. Харків

Дослідження феномену медіа-арту в контексті сучасного екранного мистецтва. Розглянуто, яке місце посідає медіа-арт в сучасному екранному мистецтві, які типи екранів акумулює медіа-арт при створенні творів. Встановлено правомірність визначення медіа-арту як виду сучасного екранного мистецтва. В статті задіяні морфологічний та структурний методи дослідження. В ході дослідження було встановлено, що сучасний медіа-арт акумулює в своєму творенні та презентації як екранні, так і неекранні медійні форми. З огляду на це, медіа-арт лише частково можна назвати екранним видом мистецтва. Результати статті можуть бути задіяні в подальших теоретичних та прикладних дослідженнях візуальної культури, сучасного екранного мистецтва, та можуть використовуватися в таких галузях, як культурологія, мистецтвознавство, соціальні комунікації.

Ключові слова: медіа-арт, екранне мистецтво, екранна форма, тип екрану, аудіовізуальна образність.

Ландяк О. М. Медиа-арт в контексте современного экранного искусства/ Харьковская государственная академия культуры, Украина, г. Харьков

Исследование феномена медиа-арта в контексте современного экранного искусства. Рассмотрено, какое место занимает медиа-арт в современном экранном искусстве, какие типы экранов аккумулирует медиа-арт при создании произведений. Установлено правомерность определения медиа-арта как вида современного экранного искусства. В статье задействованы

морфологический и структурный методы исследования. В ходе исследования было установлено, что современный медиа-арт аккумулирует в своем создании и презентации как экранные, так и неэкранные медийные формы. Таким образом, медиа-арт только частично можно назвать экранным видом искусства. Результаты статьи могут быть задействованными в дальнейших теоретических и прикладных исследованиях визуальной культуры, современного экранного искусства, и могут использоваться в таких областях, как культурология, искусствоведение, социальные коммуникации.

Ключевые слова: медиа-арт, экранное искусство, экранная форма, тип экрана, аудиовизуальная образность.

Landiak O. M. Media art in the context of the contemporary screen art / Kharkiv State Academy of Culture, Ukraine, c. Kharkiv

The research of the media art phenomenon in the context of the modern screen art. The place of the media art in the contemporary art screen was considered, the types of the screens used for media art creations were investigated. The validity of the definition of the media art as the form of the modern screen art was established. The article involve morphological and structural methods of analyze. The modern media art accumulates in its creation and presentation both screen and off-screen forms of media. Thus, the media art only partially can be considered as the screen art. The results of the investigation could be involved in the further theoretical and applied researches of the visual culture, modern screen art, and also could be used in such areas as cultural studies, art studies, social communication.

Key words: media art, the screen art, the screen form, the screen type, audiovisual imagery

Вступ.

Сутність наукової проблеми: Сьогодні медіа-арт позиціонується як новітній феномен мистецтва, що акумулює в своєму онтологічному вимірі сучасні медіа технології. Яке місце при цьому посідають екранні форми втілення мистецького задуму, наскільки правомірним є визначення медіа-арту як одного з видів екранних мистецтв залишається і досі майже

невідрефлексованим. Відсутність подібних дефініцій складає вагому проблему для сучасного мистецтвознавчого дискурсу.

Актуальність дослідження зумовлена потребою визначення місця медіа-арту як поширеного культурного феномена в контексті сучасного екранного мистецтва; відсутністю усталеної типології екранних форм, що використовуються при створенні творів медіа-арту.

Ступінь розробленості проблеми. У західному науковому дискурсі концепт медіа-арт активно розробляється (праці О. Грау, В. Катрікала, С. Кук, Дж. Ріна, Д. Хігінса, Г. Янгблад). Однак, ми не зустрічаємо детальної типологізації його екранних форм, а лише узагальнення типу «дигітальне мистецтво», «мистецтво мультимедіа», що необов'язково включає саме візуальні медіа як творчий матеріал або спосіб презентації. Сучасний пострадянський дискурс пропонує типологію екранних форм, таких як кіно-, теле- та комп'ютерний екран. Особливо показовими при цьому є праці Н. Агафонової, Н. Воробйової, К. Разлогова. При цьому Н. Агафонова оперує концептом «Digital Art» для окреслення поля сучасного комп'ютерного екрану, що охоплює феномен медіа-арту лише частково [1]. Морфологію медіа-арту розглядають також А. Буров, Д. Галкін, З. Сколота, С. Тетерін однак, їх концептуалізації майже не торкаються проблеми типологізації екранних форм та можливості визначення медіа-арту як виду екранного мистецтва.

В сучасному українському мистецтвознавчому дискурсі питання онтологізації та типологізації екранних форм, як правило, розглядається без урахування медіа-арту як новітнього мистецького та культурного феномену. Дослідники роблять екскурс в онтологічну природу екрану в мистецтві (В. Горпенко), досліджують вплив екрану на творення образу (Ю. Ілленко), і навіть розглядають екранний вимір як символічну реальність, що значною мірою деконструє технічне визначення екрану (О. Гончарук). Однак не зустрічається жодної праці, де б поглиблено розглядалася типологія новітніх екранних форм медіа-арту. Як правило, вчені зупиняються на традиційній дихотомії кінематографічного та телевізійного екрану. Детальна рефлексія

щодо морфологічної природи сучасного екранного мистецтва присутня у працях З. Алфьорової. Дослідниця розглядає вплив мультимедійного культурного середовища на сучасне екранне мистецтво, та зазначає появу нових типів екранів, які акумулює в собі медіа-арт. Втім авторка не розглядає їх спеціально [2]. У той же час деякі українські дослідники екранних мистецтв, як, наприклад, О. Ліщинська, в своїх рефлексіях щодо природи медіа-арту роблять наголос виключно на відеотехнологіях. При цьому доволі узагальнено констатується екранна специфіка транслявання [3].

Таким чином, можна бачити лакуну в сучасному мистецтвознавчому дискурсі між розробкою нового концепту медіа-арту та типологізацією екранних форм, які акумулює в собі даний вид мистецтва. Крім того, можна констатувати відсутність комплексних праць, що розкривають проблему приналежності медіа-арту до екранних видів мистецтва, в чому ми вбачаємо новизну нашого дослідження.

Мета статті — визначити місце медіа-арту в сучасному екранному мистецтві.

Основні задачі — дослідити, які саме типи екранів акумулює медіа-арт при створенні творів; встановити правомірність визначення медіа-арту як виду сучасного екранного мистецтва.

Об'єкт дослідження — медіа-арт як особливий феномен сучасного мистецтва, предмет — медіа-арт в контексті сучасного екранного мистецтва.

Виклад основного матеріалу статті:

Визначаючи типологію екранних форм медіа-арту та можливість його приналежності до сучасного екранного мистецтва, неможливо оминати потребу дефініції таких концептів, як вид екранного мистецтва, екранна форма, тип екрану, якими ми оперуємо в даному дослідженні. Визначення даних понять в сучасному мистецтвознавчому дискурсі є доволі нечіткими. Як правило, дослідники не вважають за потрібне розглядати дефініцію даних феноменів спеціально, часто посилаючись на якусь спільну визначну рису, яка притаманна всім вищеназваним концептам. Наприклад, Н. Агафонова, розглядаючи

природу сучасного мистецтва, говорить не про його види, а про «сімейства» [4, с. 40]. При цьому замість концептів екранної форми, тип екрану, дослідниця впроваджує поняття «екранного артефакту», що семантично поєднує зміст означених концептів та базується на принципі синкретизму аудіовізуальної образності. Авторка постулює «екранний артефакт» як «нонорганічну природу аудіо-візуальної образності... заперечення передкамерної реальності як «матеріалу»» [4, с. 42] для третього «сімейства» екранного мистецтва (Digital Art), між тим як два інших екранних мистецтва використовують такі «екранні артефакти», як кіно- та теле- екран. Схожа еkleктичність у дефініціях зустрічається у колективній праці «Мова мультимедіа. Еволюція екрану та аудіовізуального мислення», де йдеться про «екранний простір», що твориться за посередництвом аудіовізуальних середовищ [5].

Як можна бачити, відсутність уніфікації в дефініціях ключових концептів значно ускладнює дослідження нашої проблематики. Між тим класичне мистецтвознавство визначає види мистецтва як «історично сформовані, усталені форми існування та розвитку мистецтва; реальні форми художньо-творчої діяльності, що розрізняються, перш за все, способом втілення художнього змісту» [6]. Базуючись на цьому визначенні, пропонується розуміти під видом екранного мистецтва сукупність усталених екранних форм, що в свою чергу творяться завдяки використанню художниками певних типів екранів як способів презентації творів.

Для визначення місця медіа-арту в контексті сучасного екранного мистецтва ми використовуємо перш за все морфологічний та структурний методи аналізу. На матеріалі сучасних творів медіа-арту розглянемо, які саме екранні форми є притаманними для даного виду мистецтва, які типи екрану використовуються при створенні цих екранних форм та залучаються під час презентації глядацькій аудиторії. Означена методологія надає можливість визначити, чи є екранні технології єдиними можливими формами існування медіамистецтва, наскільки правомірно в цьому разі називати медіа-арт видом екранного мистецтва.

Визначальні дефініції медіамистецтва в сучасному мистецтвознавчому дискурсі наголошують на двох ключових характеристиках даного культурного феномену. Перша акцентує аудіовізуальну природу медіа-арту, що базується на теренах екранних технологій. Подібну точку зору можна зустріти в працях З. Сколоти, де наголошується така специфіка медіа-арту як «гармонійне поєднання глядацького, кінетичного, звукового та інтелектуального сприйняття, що стирає грань між бажаним та можливим» [7]. Роль візуальної складової медіа-арту підкреслює також Н. Агафонова, хоча розглядає у якості медіамистецтва лише дигітальний сегмент. Дослідниця зазначає «аудіовізуальну нарративність, техногенну специфіку створення та екранного існування артефактів» [1, с. 65]. У той же час деякі дослідники, як, наприклад, О. Ліщинська, визначають виключним матеріалом створення медіа-арту відеотехнології з їх екранними типами (перш за все проектуванням на традиційний кіноекран) [3]. Найбільш широко розглядає аудіовізуальну специфіку медіа-арту З. Алфьорова. Дослідниця констатує акумулювання медіа-артом різноманітних, переважно цифрових, екранних форм в їх еkleктичному поєднанні, або за термінологію авторки «екранної форми «нон-стоп»». В цьому контексті можна вбачати розширене бачення типів екранів, які потенційно можуть використовуватися медіа-артом для власної презентації: «будучи інструментами «модульно-автоматичних» форм утіленості динамічного й статичного типів зображень, цифрові гаджети виявилися здатними створювати безкінечний ентропічний зображальний екранний простір або екранну форму «нон-стоп». Трансгресивність такої екранної форми стає її онтологічною ознакою. Уже не класичні екранні мистецтва — кінематограф і телебачення — стають джерелами породження таких форм, а новітній медіа-арт з його різноманітними сегментами, які динамічно розвиваються» [2, с. 161].

У той же час інша точка зору на природу медіа-арту констатує його як явище значно ширше за формальним принципом, тобто таке, що має не тільки дигітальну або виключно аудіовізуальну специфіку. Згідно даної концепції, медіамистецтво акумулює не лише різноманітні типи екранів (кіно-, теле-

екран, а також монітор комп'ютера), але і ті види медіа, що не є за своєю суттю екранними. Відома дослідниця медіа-арту С. Кук зазначає, що на сьогодні неможливо визначити цей вид мистецтва як виключно нет-арт або Digital Art та розуміти під способом презентації творів лише цифрові технології та комп'ютерний монітор [8]. В цьому ключі висловлюється В. Катрікала: «На сьогодні медіа-арт може охоплювати безліч мультимедійних та арт-форм (відео, звукове мистецтво, арт-інсталяції, комп'ютерне мистецтво, наукове мистецтво, інтерактивне мистецтво і т.д.), але на даний момент воно найчастіше пов'язується з використанням цифрових технологій... я поділяю амбівалентну позицію з приводу утвердження концепції «дигітального»» [9, с. 6]. У той же час автор не позиціонує медіамистецтво як гібридну форму кінематографу, з притаманним йому типом екрану, а скоріше перераховує всі типи екранних та неекранних медіа, які можуть слугувати матеріалом для створення та презентації/трансляції медіа-арту: «панорма інструментів (фотографія, радіо, кіно, телебачення), що були акумульовані комп'ютером» [9, с. 10]. Розробляючи концепт медіа-арту С. Тетерін зазначає можливість застосування виключно неекранних технологій у творах даного виду мистецтва, зокрема використання телефону (мається на увазі пристрій, що з'явився до ери смартфонів та не мав екрану). Дослідник розширює межі поняття, включаючи екранні та неекранні види медіа у спектр «матеріалу» медіамистецтва: «media art використовує в якості художнього поля сучасні комунікаційні технології — такі, як, наприклад, Інтернет, телефонний зв'язок, будь-який інший вид та формат передачі сигналу по проводах або через ефір» [10].

Обидві з вищеназваних точок зору так чи інакше включають аудіовізуальну образність та різноманітні типи екранів у поле творення медіа-арту, однак друга концепція констатує також неекранні форми існування медіамистецтва. Визначним прикладом в даній царині можуть виступати так звані звукові інсталяції. Вони можуть задіювати технології нових медіа (здебільшого цифрові), однак основний ідейний та матеріальний вимір твору медіа-арту залишається поза екранним простором. Так в звуковій інсталяції

«Золотий ріг» в Стамбулі (створено компанією NEF у 2012 році) основне місце в презентації твору відіграє звук: спеціальні труби не без допомоги комп'ютерної обробки збирають всі можливі звуки 35 поверхової будівлі (звуки пташиного щебету, шум вітру, електронних поміх тощо). Ці звуки лунають в повітрі та символізують музику контрабасиста Ч. Мінгуса. В даному випадку йдеться про залучання у творі медіа-арту лише аудіальної компоненти. Подібну характеристику можна також констатувати у випадку з архітектурно-звуковою інсталяцією в Данії (ЕККО). Цей витвір являє собою спеціальну балочну конструкцію з вмонтованими мікрофони, які за допомогою динаміків відтворюють так званий «архів звуків», який виникає під час проходження людиною у середині конструкції. Можна бачити інтерактивну та цифрову природу даної звукової інсталяції (звук обробляється за допомогою комп'ютеру), однак жодний з типів екранів в цьому випадку не фігурує. За тим же принципом створена так звана музикальна інсталяція «Вічна темрява» в Берліні (художник Р. Хенке) та багато інших робіт сучасних медіамитців. Неекранною та не візуальною формою медіа-арту на сьогодні можна назвати також так званий телекомюнікешн арт (концепт, введений С. Тетеріним) [10]. Сюди включені такі твори медіа-арту, що залучають в якості творчого матеріалу факс, радіо, телефон (в його не екранних модифікаціях), а також різноманітні звукові пристрої. В цьому ракурсі можна відзначити радіоп'єси (починаючи від творів В. Рутмана), телефонні п'єси, зокрема роботу С. Тетеріна «Ромео та Джульєтта говорять по телефону» (2001 рік), що мала виключно аудіальну специфіку, та виражала концепцію віртуальності голосу без тіла, яку можна було передати лише за відсутністю візуальної складової презентації. Окремо до неекранних форм медіа-арту можна включити інсталяції із залучанням різноманітних типів медіа, що так чи інакше не мають візуальної компоненти, або такі, де екран виконує функцію додаткового елемента в скульптурі (а не засобу відображення або проєкції аудіовізуальних образів). Класичним прикладом може слугувати знаменита скульптура С. Далі «Телефон-омар», сучасна звукова інсталяція «Алгоритм» (художники Д. Аллор,

Г. Кальсаділья). Остання хоча і залучає екран в пристрої банкомату, однак, його роль у концепції твору чисто номінальна — лише як символу епохи споживання, а не технічно екранного простору.

Незважаючи на достатньо широку популярність в сучасному мистецтві неекранних форм медіа-арту, їх кількісне співвідношення з екранними формами є порівняно невеликим, адже аудіальний образ на сьогодні не може конкурувати з візуальним та аудіовізуальним. Вже П. Віріліо зазначає первинність екрану перед усіма іншими, в тому числі аудіальними, способами комунікації та презентації інформації. Він зазначає, що аудіовізуальний образ «приходить на зміну публічному простору, де у попередні часи здійснювалася суспільна комунікація: вулиці, людні площі поступаються місцем позиції екрану та електронному оповіщенню» [11, с. 116] В сучасному культурному просторі найчастіше навіть акцентовані на аудіальній складовій твори медіа-арту мають симбіотичний характер, як, наприклад, це відбувається у випадку світло-звукових інсталяцій та перформансів, де екранною поверхнею для світлових проєкцій можуть виступати будь-які елементи інтер'єру або ландшафту (твір «Гіперстрибок» колективу «Тундра»), а іноді навіть чисте повітря (робота А. Мельника «Ворон»).

Наряду з такими екранними формами медіа-арту, що здатні задіювати традиційні типи екрану (кіно-, теле- екран) та надсучасні монітори цифрових гаджетів (комп'ютерів, планшетів, смартфонів), існують такі екранні форми, що використовують нестандартні типи екранів (як-то голографічні екрани, екранні поверхні екстер'єрів, повітря). Умовно екранні форми медіа-арту за типом використаного екрану та наявності цифрових технологій та (перш за все виходу до мережі Інтернет) можна розділити на нет-арт/веб-арт та відео-арт. До перших можна віднести такі екранні форми, як піксел арт, excel art, різновиди комп'ютерної анімації (зокрема гіффіті арт, 2D, 3D анімацію), нано-арт. Друга група може включати всі екранні форми медіа-арту, що транслюються на теле-, кіно- екранах, а також всіх інших не моніторних екранних поверхнях. І хоча в сучасній культурі немоніторні типи екранів часто також залежать від специфіки

цифрової ери, однак, їх спосіб презентації твору є самотнім. Подібні типи екранів задіюють в своєму онтологічному вимірі такі екранні форми, як відеоінсталяція, відеоперформанс, голографічна проекція, ландшафтна проекція (або 3D меппінг), віджеїнг.

Проте не можна стверджувати, що одна екранна форма може акумулювати лише один з розглянутих нами типів екранів. Трансгресивний та симбіотичний характер «екранної форми «нон-стоп»» (за З. Алфьоровою) є характерною ознакою існування сучасних екранних форм медіа-арту, що майже унеможливує спроби більш-менш чіткої типологізації. Наприклад, твори біо-арту можуть бути трансльовані як на кіно-, телеекрані, так і на моніторі (відео-арт П. Тратник «Волос»). Подібна ж тенденція відрізняє голографічну проекцію (від повітряних проекцій до проекцій на спеціальний мережевий екран), а також світлову анімацію. Остання може використовувати спеціальні світлові екрани для малюнку світловими потоками (роботи AzzA, І. Негріле, Н. Калоте), або задіювати стоп-моушн зйомку ландшафтних світлових проекцій та малюнків ліхтарями в повітрі (анімація Д. Пірсона). Останній вид світлової анімації не живе без монтажної обробки, таким чином, його способом презентації може виступати як монітор, так і телеекран. У той час перший названий нами проект світлової анімації використовує унікальний екран, створений виключно для світлової анімації.

Як можна бачити, одна і та ж екранна форма медіа-мистецтва може використовувати різноманітні типи екранів.

Висновки.

Таким чином, можна констатувати, що сучасний медіа-арт акумулює в своєму творенні та презентації як екранні, так і неекранні медійні форми. Екранні технології є найбільш поширеними, але не єдиними, які задіює медіамистецтво. З огляду на це, медіа-арт лише частково можна назвати екранним видом мистецтва, і ця частина представлена екранними формами медіа-арту.

Наряду з традиційними типами екрану, такими, як кіно-, теле- екран, медіа-арт використовує також надсучасні монітори цифрових гаджетів (комп'ютерів, планшетів, смартфонів), а також нестандартні типи екранів, як-то голографічні екрани, екранні поверхні екстер'єрів, спеціальні екрани для світлової анімації, а також просто чисте повітря як проекційну поверхню. Зважаючи на подібну трансгресивність типів екранів, екранні форми медіа-арту можна умовно поділити на ті, що залучають цифрові та інтернет-технології, і ті, що шукають унікальні типи екранів для способу візуальної презентації.

Типологізація екранних форм медіа-арту на сьогодні може бути достатньо умовною, адже для сучасного медіамистецтва характерне одночасне використання декількох екранних типів в рамках однієї екранної форми.

Результати статті можуть бути залучені в подальших теоретичних та прикладних дослідженнях візуальної культури, сучасного екранного мистецтва, та можуть використовуватися в таких галузях, як культурологія, мистецтвознавство, соціальні комунікації.

Література:

1. Агафонова Н. Экранное искусство: художественная и коммуникативная специфика / Н. Агафонова. — Минск: БГУ культуры и искусств, 2009. — 273 с.
2. Алфьорова З. Екранна форма новітньої доби в контексті мультимедійності / З. Алфьорова // Культура України. — Харків: Вид-во ХДАК, 2014. — Вип. 47. — С. 156-162
3. Ліщинська О. Медіа-арт в українському візуальному мистецтві: філософсько-естетичні ідеї та вияви / О. Ліщинська // Гілея: науковий вісник. — Київ: Вид-во «Гілея», 2013. — № 78. — С. 256-259.
4. Агафонова Н. Морфология Digital Art: актуализация искусствоведческого подхода / Н. Агафонова // Искусство и культура. — Витебск: Изд. Витебского гос. ун-та, 2011. — №2 (2) . — С. 40-45.
5. Язык мультимедиа. Эволюция экрана и аудиовизуального мышления / [Яременко Е., Буров А., Соколов С. и др.] ; под. ред. Е. Яременко. — Москва:

Изд. Всероссийского гос. ун-та кинематографии им. С. А. Герасимова, 2012 . — 349 с.

6. Культура: довідник-словник [Електроний ресурс]. — 2015. — Режим доступу: http://www.artap.ru/cult/v_art.htm. — Назва з екрана.

7. Сколота З. Современное искусство: формы и технологии [Електроний ресурс] / З. Сколота // Молодой ученый: ООО «Издательство Молодой ученый», 2013. — №11. — Режим доступу: <http://www.moluch.ru/archive/58/8215/> . — Назва з екрана.

8. Кук С. Коротка історія роботи з мистецтвом нових медіа / С. Кук . — Берлін: Зелена скриня, 2010. — 232 с.

9. Катрікала В. Медіа-арт. На шляху до нового визначення мистецтва в столітті технологій [Електроний ресурс] / В. Катрікала . — 2015. — Режим доступу: http://www.academia.edu/11185472/Media_Art_Towards_a_New_Definition_of_Arts_in_the_Age_of_Technology. — Назва з екрана.

10. Тетерин С. Медиа-арт [Електроний ресурс] / С. Тетерин // Арт-азбука: словарь современного искусства. — [ред.-упор. М. Фрай]. — 2007. — Режим доступу: <http://web.archive.org/web/20111008235215/http://azbuka.gif.ru/alfabet/m/media-art/>. — Назва з екрана.

11. Вирилио П. Машина зрения / П. Верилио . — [пер. с фр. А. Шестакова] . — Санкт-Петербург: Наука, 2004. — 139 с.

References:

1. Ahafonova N. Ekrannoe yskusstvo: khudozhestvennaya y kommunikativnaya spetsyfika / N. Ahafonova. — Mynsk: BHU kul'tury y yskusstv, 2009. — 273 s.

2. Al'f'orova Z. Ekranna forma novitn'oyi doby v konteksti mul'tymediynosti / Z. Al'f'orova // Kul'tura Ukrayiny. — Kharkiv: Vyd-vo KhDAK, 2014. — Vyp. 47. — S. 156-162

3. Lishchyn's'ka O. Media-art v ukrayins'komu vizual'nomu mystetstvi: filosof's'ko-estetychni ideyi ta vuyavy / O. Lishchyn's'ka // Hileya: naukovyy visnyk. — Kyuyiv: Vyd-vo «Hileya», 2013. — № 78. — S. 256-259.

4. Ahafonova N. Morfolohyya Digital Art: aktualyzatsyya yskusstvovedcheskoho podkhoda / N. Ahafonova // Yskusstvo y kul'tura. — Vytebsk: Yzd. Vytebskoho hos. un-ta, 2011. — № 2 (2) . — S. 40-45.
5. Yazyk mul'tymedya. Evolyutsyya ekrana y audyovyzual'noho myshlenyya / [Yaremenko E., Burov A., Sokolov S. y dr.]; pod. red. E. Yaremenko. — Moskva: Yzd. Vserossyyskoho hos. un-ta kynematohrafyy ym. S. A. Herasymova, 2012 . — 349 s.
6. Kul'tura: dovidnyk-slovyk [Elektronnyy resurs]. — 2015. — Rezhym dostupu: http://www.artap.ru/cult/v_art.htm. — Nazva z ekrana.
7. Skolota Z. Sovremennoe yskusstvo: formy y tekhnolohyy [Elektronnyy resurs] / Z. Skolota // Molodoy ucheny: OOO «Yzdatel'stvo Molodoy ucheny», 2013. — № 11. — Rezhym dostupu: <http://www.moluch.ru/archive/58/8215/>. — Nazva z ekrana.
8. Cook S. A Brief History of Working with New Media Art / S. Cook. — Berlin: The Green Box, 2010. — 232 p.
9. Catricala V. Media Art. Towards a New Definition of Arts in the Age of Technology [Elektronnyy resurs] / V. Catricala. — 2015. — Rezhym dostupu: http://www.academia.edu/11185472/Media_Art_Towards_a_New_Definition_of_Arts_in_the_Age_of_Technology. — Nazva z ekrana.
10. Teteryn S. Medya-art [Elektronnyy resurs] / S. Teteryn // Art-azbuka: slovar' sovremennoho yskusstva. — [red.-upor. M. Fray]. — 2007. — Rezhym dostupu: <http://web.archive.org/web/20111008235215/http://azbuka.gif.ru/alfabet/m/media-art/>. — Nazva z ekrana.
11. Virilio P. The Vision Machine / P. Virilio. — Bloomington, Indianapolis: BFI Publishing, 1994. — 82 p.